

УДК 159.923.2: 343.275-053.6

ЯНОВСЬКА Тамара Анатоліївна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Стаття присвячена теоретичному аналізу джерел розвитку ідентичності у підлітковому віці. Період дорослішання, змістом якого є перехід від дитинства до дорослого життя, пов'язаний із розвитком самосвідомості дитини підліткового віку. Аналізується проблема ставлення до себе в структурі самосвідомості підлітка. У поступовому процесі самопізнання власних якостей у підлітків зберігається та ж сама послідовність, що і при пізнанні інших. Характеризуються особливості формування самоствавлення підлітків, позбавлених батьківського піклування. Самоствавлення по-різному розвивається у підлітків, позбавлених батьківського піклування і які ростуть у сім'ях. У дітей, що залишилися без піклування батьків, рано формується реальне уявлення про свою майбутню професію, на відміну від дітей, які ростуть у сім'ях.

Ключові слова: *підлітковий вік, самосвідомість, розвиток самосвідомості, ставлення до себе, самоствавлення підлітків, рефлексія, позбавлення батьківського піклування.*

Постановка проблеми. Сьогодні проблема самоствавлення особистості досить актуальна. Це пов'язано з тим, що в системі життєвих відносин особистості ставлення до себе займає особливе місце. Самоствавлення є необхідним компонентом впливу особистості на розвиток усіх своїх відносин до життя, адекватне ставлення людини до самої себе є запорукою благополучного функціонування людини як суб'єкта суспільних відносин.

Підлітковий вік можна сміливо назвати улюбленим об'єктом дослідження психології [7, с.15]. Цей період є дуже помітним у житті будь-якої дитини. Він являє собою доволі тривалий і проблемний перехід від дитинства до дорослості. Діти вельми помітно змінюються протягом кількох років, причому зміни ці є багатограничними й багатобарвними. У цьому віці змінюється все, причому зміни починаються від цілісної особистості: відбувається подальше становлення її структури. Оскільки підлітковий вік – досить критичний період в психічному розвитку дитини, він є суттєвим для генезису самосвідомості. Оскільки підлітковий вік характеризується помітними змінами, то багато дослідників вважають що вихідним моментом є розвиток самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему ставлення до себе вивчали у зарубіжній і вітчизняній психології такі дослідники, як О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, О.О. Бодальов, Л.С. Виготський, І.С. Кон, Г.С. Костюк, С. Куперсміт, В.В. Столін, С.Д. Максименко, В.М. М'ясищев, С.Р. Пантелєєв, К. Роджерс, М. Розенберг, Л. Уэльс, І.І. Чеснокова. У працях зазначених вчених розглянуті такі питання: самоствавлення як компонент самосвідомості, зміни самосвідомості у підлітковому віці та їхній вплив на самоствавлення, формування емоційно-ціннісного ставлення до себе, вплив соціуму на формування і розвиток самоствавлення. На сьогодні достатньо широко розглянута структура ставлення до себе (Б.С. Братусь, Є.Н. Волкова, Л.Я. Гозман, Д.І. Дубровський, С.Р. Пантелєєв, А.В. Петровський, М.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін).

Розвиток самоствавлення характеризується етапністю та поступовим структурно-функціональним ускладненням, котре посилюється у підлітковому віці (12-15 років), коли власний фізичний образ здійснює вагомий вплив. Підліток коливається між позитивним полюсом еґо-ідентичності та негативним полюсом плутанини ролей. Задача полягає у тому, щоб поєднати всі наявні до цього часу знання про самих себе та інтегрувати ці чисельні образи «Я» в особистісну ідентичність, яка ґрунтується на минулому та проектує майбутнє. Л.С. Виготський дає дуже ґрунтовне визначення особистості: «Особистість – це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, ким вона стає для інших» [7, с.81]. Особистість як цілісна система досягає напруженого, невірноваженого стану, який є готовністю до переходу системи в іншу, вищу форму єдності, бо цей момент напруження і готовності до переходу відповідає хронологічно початку підліткової кризи.

Особливого значення ця проблема набуває стосовно дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціально-економічна криза, політична нестабільність і пов'язана з цим деформація моральних основ інституту сім'ї посилити проблему сирітства і поставили її у центр уваги суспільної, освітньої і виховної систем держави. Вивчення самоствавлення дітей, позбавлених батьківського піклування, стає необхідним у зв'язку зі збільшенням і поширенням проблем пов'язаних із вихованням цієї категорії дітей. У дітей даної категорії, з одного боку, не має значимого дорослого, який би був еталоном поведінки, а з іншого боку дитина відчуває провину за собою. За допомогою створення умов для формування позитивного самоствавлення закладаються основи розвитку і становлення особистості як повноцінного активного суб'єкта діяльності і члена суспільства. Саме це зумовлює актуальність питання самоствавлення дітей позбавлених батьківського піклування.

Об'єктом дослідження є розвиток самосвідомості у підлітковому віці. **Предметом** дослідження є особливості самоствавлення підлітків позбавлених батьківського піклування.

Метою роботи є дослідження особливостей самоствавлення підлітків позбавлених батьківського піклування.

Завдання дослідження:

- здійснити теоретичний аналіз джерел про розвиток самосвідомості у підлітковому віці,
- проаналізувати теоретичний матеріал проблеми ставлення до себе у структурі самосвідомості у підлітковому віці,
- проаналізувати особливості самоствавлення підлітків позбавлених батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Період дорослішання, змістом якого є перехід від дитинства до дорослості, супроводжується складними психологічними утвореннями, які пов'язані з розвитком самосвідомості. З точки зору психологічного аналізу самосвідомість являє собою складний психічний процес, сутність якого полягає в тому, що особистість сприймає численні «образи» самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки.

Криза підліткового віку пов'язана з виникненням нового рівня самосвідомості. Саме тут, під час кризи, як вважає Л.І. Божович, і виникає самосвідомість у власному значенні слова, тобто здатність спрямовувати свідомість на свої власні психічні процеси, включаючи і складний світ своїх переживань. Самосвідомість підлітка має якісну своєрідність, яка полягає в особливому співвідношенні між чітко вираженою спрямованістю підлітка на пізнання самого себе, на оцінку якостей власної особистості і тим рівнем, на якому це пізнання знаходиться. Підліток не завжди уміє виділити, узагальнити особисті якості, ввести їх у коло тих чи інших понять, зробити правильний висновок про те, чи є вони випадковими чи, дійсно, відносяться до характеристики особистості. Звідси зрозуміла нестійкість, суперечливість у власній оцінці себе, що властива підліткам. Якісна своєрідність самосвідомості підлітків є рушійною силою, що викликає прагнення до самоствердження, самореалізації, самовиховання [2, с.25; 3, с.98; 4, с.101].

Як наголошує І.С. Кон, періодом виникнення свідомого «Я», як би поступово не формувалися окремі його компоненти, здавна вважався підлітковий та юнацький вік. Розвиток самосвідомості – центральний психічний процес перехідного віку. Розвиток самосвідомості та інтересу до власного «Я» у підлітків пов'язаний безпосередньо з процесами статевого дозрівання, фізичного розвитку, що є одночасно соціальними символами, знаками дорослішання і змушнення, на яке звертають увагу і за яким пильно слідкують інші, дорослі і однолітки.

Набуваючи здатність заглиблюватися в себе і насолоджуватися своїми переживаннями, підліток відкриває цілий світ нових почуттів, красу природи, звуки музики, відчуття власного тіла. Юнаки та дівчата в 14-15 років починають сприймати та усвідомлювати свої емоції вже не як похідні від якихось зовнішніх подій, а як стан свого власного «Я». Навіть об'єктивна, безособова інформація стимулює молоду особу до інтроспекції, роздумів про себе і своїх проблем [6, с. 134].

Інтерес підлітка до свого внутрішнього світу, роздуми про ставлення до себе, про свої взаємовідносини з іншими, про місце в референтній групі виникають на основі інтересу до інших, перш за все, до ровесників. Спостерігаючи за вчинками своїх ровесників і аналізуючи їх окремі дії, підлітки прагнуть розібратися в собі, проаналізувати свою поведінку і порівняти себе з іншими. У поступовому процесі самопізнання власних якостей у підлітків зберігається та ж сама послідовність, що і при пізнанні інших, тобто спочатку виділяються зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням будь-якої діяльності, і лише потім особистісні якості, більш приховані особливості внутрішнього світу.

Одним із механізмів самопізнання підлітками самих себе, свого внутрішнього світу є особистісна рефлексія. На відміну від логічної рефлексії, яка спрямована на вирішення завдань, особистісна рефлексія розуміється, як діяльність особистісного самопізнання, як особливий дослідницький акт, при якому особистість не просто досліджує свій внутрішній світ, але ще при цьому досліджує себе як дослідника. Феноменом особистісної рефлексії є рефлексивні очікування, які розуміються як уявлення особистості про те, що про неї думають люди її кола, інші люди. Результати самопізнання і самоспостереження, до яких вдається підліток, дуже часто фіксується в його самооцінці.

Основними умовами, які впливають на виникнення новоутворень у психіці підлітка, а також на формування нового рівня самосвідомості, являються перш за все такі об'єктивні фактори, як соціальні умови життя підлітка, нові вимоги до його поведінки та діяльності у системі відносин із дорослими. Однак при аналізі причин, обумовлюючих процес становлення особистості підлітка, необхідно враховувати й біологічні (статеве дозрівання), та психологічні (ускладнення форм абстрактно-логічного мислення, диференціація та уточнення емоційної сфери, розширення сфери волевої активності ті ін.) зміни, без яких важко зрозуміти поведінку підлітка у всій її складності.

Особливе місце у структурі самосвідомості посідає емоційний або оціночний аспект. Базуючись на оцінках і ставленнях інших, даний аспект визначає успішність соціалізації особистості. Питання

самоствалення набуває тут важливого значення, оскільки процес формування особистості підліткового віку досить складний і суперечливий. Складність полягає в тому, що перехід від дитинства під опікою дорослих до самостійності «оголює» і загострює слабкі сторони особистості, ускладнює становлення характеру, робить особистість особливо вразливою стосовно несприятливих впливів середовища [1, с.63].

Самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності й позитивного ставлення до всього того, що входить у сферу його «Я». Самооцінка проявляється у свідомих судженнях індивіда, у яких він намагається сформулювати свою значущість.

Другий фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язаний із інтеріоризацією соціальних реакцій на даного індивіда. Іншими словами, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, оцінюють її інші. Нарешті, ще один погляд на природу й формування самооцінки полягає в тому, що індивід оцінює успішність своїх дій і проявів через призму ідентичності. Індивід випробовує задоволення не від того, що він просто щось робить добре, а від того, що він обрав певну справу й саме її робить добре [10, с. 115]. Варто особливо підкреслити, що самооцінка, незалежно від того, чи лежать у її основі власні судження індивіда про себе або інтерпретації суджень інших людей, індивідуальні ідеали або культурно задані стандарти, завжди носить суб'єктивний характер. Позитивне самосприйняття можна прирівняти до позитивного самоствалення, самоповаги, відчуття власної цінності [9, с. 86].

Нині у психології накопичена велика кількість даних про роль сім'ї у розвитку та формуванні особистості підлітків. Особливе значення ця проблема набуває стосовно дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціально-економічна криза, політична нестабільність і пов'язана з цим деформація моральних основ інституту сім'ї посилюють проблему сирітства і поставили її у центр уваги суспільної, освітньої і виховної систем держави. Вивчення самоствалення дітей, позбавлених батьківського піклування, постає необхідним у зв'язку зі збільшенням і поширенням проблем пов'язаних із вихованням цієї категорії дітей. За допомогою створення умов для формування позитивного ставлення до себе закладаються основи розвитку і становлення особистості як повноцінного активного суб'єкта діяльності і члена суспільства. Саме це зумовлює актуальність питання самоствалення дітей позбавлених батьківського піклування.

Діти, позбавлені батьківського піклування, потрапляють у сферу впливу кримінальних структур, займаються жебракуванням,

бродяжництвом, є факти сексуальної експлуатації, насильства, жорстокого поводження з дітьми та торгівлі ними [9а]. Прийнятий Закон України про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року підтверджує актуальність цієї проблеми.

Е. Еріксон вважає, що саме на цьому відрізку життєвого шляху фізичні якості підлітка стають передумовами для становлення його самоствавлення і самоотожнення. Головною небезпекою на шляху до повноцінного розвитку, на думку Е. Еріксона, є уникнення у підлітковому віці відчуття «розмитого Я». Юнацьке чи дівоче тіло швидко росте і змінює зовнішній вигляд, життя наповнюється новими суперечливими переживаннями, а тому часто провокує розгубленість, песимізм, апатію. Підлітковий вік є періодом найбільшої психологічної репресивності, внутрішньої неврівноваженості. Загалом цей вік дослідники обґрунтовують через поняття пубертат (від лат. «pubescere» – покритий волосся, що означає статеве дозрівання). За допомогою цього терміну характеризують сукупність біологічних змін, котрі відбуваються в організмі підлітка. Вони впливають на процес прийняття себе, довкілля, світу у цілому і супроводжуються змінами в розвитку складових його ставлення до себе. Зокрема Р. Бернс зазначає, що у віці 13-15 років самооцінка підлітка формується, виходячи з зовнішніх соціальних стандартів, у тому числі навчальних досягнень. Також слід відзначити, що у сучасній психологічній науці накопичена значна кількість науково достовірних фактів із проблеми розвитку і формування особистості дітей, позбавлених батьківського піклування, обґрунтованих на багаточисельних дослідженнях різних вчених. Ці дослідження присвячені вивченню Я – концепції у цілому, окремо – самооцінки, самоприйняття, особливостям переживання різних періодів у розвитку дітей позбавлених батьківського піклування (Л.А. Вегнер, В.А. Вінс, Я.О. Гошовський, І.В. Дубровіна, А.М. Прихожан, Н.М. Толстих). Ці праці частково торкаються проблеми самоствавлення дітей, позбавлених батьківського піклування, або розкривають вказану проблематику через зв'язок із іншими цілісними аспектами особистості. Онтогенетично процес розвитку самоствавлення має динамічну поетапну природу становлення.

По-перше, формування самоствавлення або Я-образу виникає на підґрунті пізнавальних уявлень особи про себе і ставлення до неї інших. Тут важливого значення набуває процес сприйняття, внаслідок чого з'являється знання про те, що «Я» є. Це означає, що у дитини – підлітка виникає уявлення про себе, власне місце у житті.

По-друге, розвиток самоствавлення спричинений накопиченням різноманітної інформації про себе (наприклад: «Я – хлопчик, син,

друг», «Я – дівчинка, донька»). Це формує статусно-рольову позицію, забезпечує виникнення у підлітка позбавленого батьківського піклування, перших самооціночних суджень, завдяки яким з'являється інформаційне об'єднання різних Я у певну схему [5, с.51]. Усе це відбувається, з одного боку, через когнітивний формат, а саме за допомогою процесів сприймання (наприклад, відображення звернення інших до «мене»), пам'яті (запам'ятовування різної реакції оточення, їхніх оцінок), логічних форм мислення (схильність оцінювати себе так, як це роблять інші), з іншого – під час емоційного відображення дійсності.

Експериментальних досліджень, які дали б змогу говорити про специфіку самоствавлення у структурі особистості підлітків в умовах соціальної депривації та зв'язку самоствавлення із самооцінкою, недостатньо. Описані у психологічній літературі основні механізми розвитку Я-концепції (загальної самооцінки) спираються на невелику кількість досліджень у вітчизняній психології. Особливо потребує емпіричного дослідження механізм, пов'язаний із розвитком ідентичності у цілому (зіставлення «ідеального» і «реального Я»), що виявляє роль ціннісно-смислових структур особистості для розвитку позитивної чи негативної Я-концепції (загальної самооцінки). Традиційно, за результатами дослідження, самооцінка дітей позбавлених батьківського піклування, характеризується як низька (як правило, описується вибірка молодшого шкільного віку). Проте у теперішній момент існують дані, які виявляють високу самооцінку підлітків в таких умовах зростання [8, с. 27].

Поки недостатньо досліджень, які включають кілька вікових груп, для того, щоб отримати однорідні, порівняльні результати і більш чітко визначити, чи існують в умовах соціальної депривації стихійна вікова динаміка в розвитку компонентів загальної самооцінки і власне позитивне самоствавлення. Таким чином, у підлітків, позбавлених батьківського піклування, розвиток усіх аспектів самоствавлення суттєво відрізняється від розвитку цих аспектів у дітей із сімей.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З огляду на вищесказане, самоствавлення, що розвивається в умовах депривації більш повільно, розвивається інакше, ніж у підлітків, які зростають у сім'ях. У дітей, позбавлених батьківського піклування, рано формуються реалістичні уявлення своєї майбутньої спеціальності, тому відношення до її вибору несуперечливе, на відміну від дітей, котрі виховуються у сім'ях. У них на початку формуються деякі ідеальні уявлення про свою майбутню професію, які далі змінюються цілком реально, причому у ряді випадків виникають достатньо складні, суперечливі відношення між тими і іншими.

Отже, розвиток самоставлення підлітка, позбавленого батьківського піклування, поетапно проходить цикл, який постійно збагачується, доповнюється, розвивається і формується на основі установок стосовно себе, через когнітивні та емоційні компоненти соціальної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. Проблемы подросткового віку / Б.Г. Ананьев. – К., 1994. – 265 с.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23-33.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М., 1968. – 201 с.
4. Божович Л.И. Особенности самосознания у подростков / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1955. – № 1. – С. 98-107.
5. Гуменюк О.Є. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції / О.Є. Гуменюк // Педагогіка і вікова психологія. – 2005. – № 1. – С. 46-62.
6. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
7. Максименко С.Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча / За ред. Максименка С.Д. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
8. Радина Н.К. Изучение самопринятия у детей, воспитывающихся в закрытых детских учреждениях и в семье / Н.К. Радина // Психологическая наука и образование. – 1999. – № 1. – С. 23–32.
9. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1999. – 145 с.
- 9а. Седих К.В. Делінквентний підліток. Навч. посібн. / К.В. Седих, В.Ф. Моргун. – К. : Видавн. дім «Слово», 2015. – 272 с.
10. Формирование личности в переходной период от подросткового к юношескому возрасту / под ред. Дубровиной И.В. – М., – 1987. – 228 с.

T. Yanovska

PECULIARITIES OF SELF-ATTITUDE OF ADOLESCENTS DEPRIVED OF PARENTAL CARE

This paper focuses on the theoretical analysis of the sources of identity development in adolescence. The period of growing up, the content of which is the transition from childhood to adulthood, accompanied by complex psychological formations that are associated with the development of self-awareness. In terms of psychological self-analysis is a complex mental process, the essence of which is that a person perceives many «images» of herself in different situations and activity behaviors. The problem of attitude to his teenage self-consciousness structure. The main conditions that affect the occurrence of tumors in the adolescent psyche, as

well as the formation of a new level of consciousness, are such objective factors as the social conditions of life of a teenager, new requirements for the conduct and activities of the system of relations with adults.

Characterized by features of the formation samootnosheniya adolescents deprived of parental care. Samootnosheniya developing in conditions of deprivation, more slowly evolving differently in adolescents who grow up in families. Children without parental care, early formed a realistic idea of their future profession, as relevant to the choice of consistent, unlike children who grow up in families. They are formed at the beginning of some ideal about their future profession that further change is quite real, and in some cases there are quite complex and contradictory relationship between those and others. Development samootnosheniya teenager without parental care, gradually passing loop that constantly enriched, supplemented, developed and is based on the settings regarding themselves through cognitive and emotional components of social interaction.

Key words: *adolescence, identity, identity development, relationship to itself, just the attitude of adolescents, reflection, deprivation of parental care.*

Надійшла до редакції 25.04.2017 р.